

Rola cytatu i krótkiej formy literackiej w procesie popularyzowania literatury za pomocą social mediów

Karolina Wiecheć, Jowita Tenderowicz

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

The role of quotation and short literary form in the process of popularizing literature through social media

Abstract: The article concerns the roles played by quotations and short literary forms in the process of popularizing literature through social media. Its main purpose is to review the most popular websites in Poland and the phenomena related to the subject in the title. The research methods used in the publication are qualitative methods, mainly: critical analysis of text, image and one of the newest methods: autoethnography. The qualitative assessment of this issue is complemented by the quantitative data of the social media, including the number of recipients of the pages, the coverage of the posts and the information provided. The article discusses the history of literature, the origins of literature on the Internet, Explains the issues of social media, and carefully analyzes selected cases of popularizing literary forms on the Internet.

Key words: Literature, quotation, social media, internet, management

Słowa kluczowe: literatura, cytat, socjal- media, Internet, zarządzanie

Wstęp

Niniejszy artykuł dotyczy roli, jaką pełnią cytaty i krótkie formy literackie publikowane w Internecie i na portalach społecznościowych w procesach popularyzacji literatury zarówno współczesnej, jak i pochodzącej z innych epok. Celem artykułu jest przegląd najważniejszych zjawisk z tym związanych oraz przeanalizowanie pod tym kątem bardzo popularnych w wirtualnym świecie oraz w social mediach stron publikujących rzeczony cytaty i krótkie formy literackie. Ponadto treść tekstu zwraca uwagę na rolę konsumpcjonizmu w wyborze utworów literackich przez czytelników. Katarzyna Wasilik w artykule pt. *Trendy w zachowaniach współczesnych konsumentów – konsumpcjonizm a konsumpcja zrównoważona* cytuje za Bogdanem Mrozem, że: „W konsumpcjonizmie

konsumpcja rozumiana jest jako wyznacznik jakości życia współczesnego człowieka, który odczuwa nieustanną chęć nabywania nowych produktów i korzystania z nowych usług¹. Istotne w tym kontekście jest również to, na co zwraca uwagę Wasilk, mianowicie na konsumpcję postmodernistyczną, czyli szybko, tu i teraz. Konsumpcjonizm i szybkie tempo życia to być może jedno z przyczyn sięgania czytelników po cytaty i krótkie formy literackie. Jest to spowodowane czasami, w których żyjemy, nazwanymi przez Zygmunta Baumanna – płynną nowoczesnością. „Płynny nie zachowują zbyt długo swego kształtu, nieustannie gotowe (i chętne), by go zmieniać. Dla nich liczy się bardziej upływ czasu niż przestrzeń, którą akurat zajmują – tak czy inaczej tylko «tymczasowo». [...] Opisy płynów są niczym migawkowe zdjęcia, pod którymi należy umieścić daty”². W podobny sposób publikowane są cytaty i krótkie formy literackie w Internecie. Metodologia, której użyto, aby podjąć te rozważania, to metody i techniki należące do jakościowych narzędzi badawczych, przede wszystkim analiza krytyczna tekstu, obrazu oraz autoetnografia. Oprócz tego badania uzupełniono zebraniem ilościowych wartości oraz informacji statystycznych charakterystycznych dla oceny i weryfikowania odbioru publikowanych treści na portalach społecznościowych przez użytkowników. Nowatorską metodą badawczą jest autoetnografia. Polega ona na zapisywaniu własnych refleksji badacza, który w danym obszarze badawczym sam mógłby zostać osobą badaną, ponieważ specjalizuje się w danej dziedzinie bądź prowadzi działania odpowiadające tematyce badań³. W sposób metaforyczny autoetnografię definiuje Stacy Holman Jones. Autoetnografia według niej to: „Wytyczenie sceny, opowiedzenie historii, utkanie złożonych powiązań między życiem i sztuką, doświadczeniem i teorią, przywoływaniem wspomnień i wyjaśnianiem zdarzeń [...], a następnie puszczenie steru w nadziei na spotkanie odbiorców, którzy z równą jak ty uwagą przeniosą twoje słowa w kontekst swojego życia”⁴. Joanna Bielecka-Prus idzie o krok dalej w swoich rozważaniach i z uwagi na fakt, że autoetnografia jest o tyle płynną metodą, iż nie można w jednoznaczny sposób określić, ile w niej jest elementów autobiografii, a ile etnografii, posłużyła się przedstawieniem kilku rodzajów omawianej metody. W niniejszym artykule zostanie zastosowana więc duoetnografia analityczna. Jej głównymi założeniami jest podwójna autoetnografia stworzona przez dwóch badaczy, którzy równolegle zajmują się danym problemem i mają z nim do czynienia w realnej, codziennej rzeczywistości, określają jednak badany problem, w pierwszej

¹ K. Wasilik, *Trendy w zachowaniach współczesnych konsumentów – konsumpcjonizm a konsumpcja zrównoważona*, „Konsumpcja i Rozwój” 2014, 1(6), s. 66–74.

² Z. Baumann, *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006, s. 6.

³ M. Zawadzki, *Autoetnografia*, w: *Metody badawcze w zarządzaniu humanistycznym*, red. M. Kostera, Warszawa 2015.

⁴ S. Holman-Jones, *Autoetnografia. Polityka tego, co osobiste*, w: *Metody badań jakościowych*, red. N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, Warszawa 2009.

kolejności umiejscawiając go w szerszym, ogólnym i społecznym kontekście, a dopiero potem przystępują do omawiania własnych przeżyć z nim związanych⁵.

Nośniki literatury i skrzydlate słowa

Upowszechnianie pierwszych dzieł literackich następowało głównie dzięki ich opowiadaniu i ustnemu przekazywaniu z pokolenia na pokolenie⁶. Mimo iż jedne z pierwszych znanych ludzkości tekstów spisanych, czyli *Teksty Piramid*, pochodzą już z XXIV wieku przed naszą erą⁷, to jeszcze przez kilkadziesiąt następnych wieków ustny przekaz ówczesnej literatury pozostawał najpopularniejszy. Również cytaty – „dosłowne przytoczenie [...] fragmentu innego tekstu, wypowiedzi cudzej lub własnej”⁸, czy sentencje – „zdanie lapidarne, zawierające ogólną myśl o charakterze filozoficznym, aforyzm, myśl, maksyma”⁹ towarzyszyły ludziom niemal od zarania dziejów. Ludzie słuchający opowiadań autorów danych dzieł bardzo często zapamiętywali jedynie najważniejsze fragmenty z nich, przekazując je dalej już w skróconej formie. Słynne *epea pteroenta*, czyli homerowskie wyrażenie tłumaczone jako skrzydlate słowa¹⁰ z czasem stało się „wypowiedzią (bądź fragmentem wypowiedzi) jakiejś konkretnej osoby, które utrwaliło się w uzusie i jest spontanicznie odtwarzane, czasem przyjmując inne znaczenie niż wypowiedź źródłowa”¹¹. Cytowanie fragmentów znanych dzieł literackich jest popularne do dzisiaj. Słynne biblijne zdania – „Gdybyście mieli wiarę jak ziarno gorczycy”¹² lub „Kto z was jest bez grzechu, niech pierwszy rzuci [...] kamieniem”¹³ weszły niemal do kanonu powiedzeń.

Dopiero rok 1450 i wynalezienie druku przez Jana Gutenberga otwiera nowy okres w dziejach upowszechniania na szerszą skalę literatury. Zanim jednak został wynaleziony druk, dzieła literackie przepisywano. Trudnili się

⁵ J. Bielecka-Prus, *Po co nam autoetnografia? Krytyczna analiza autoetnografii jako metody badawczej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2014, red. A. Kasperczyk, t. X, nr 3, 2014, s. 76–77.

⁶ S. Rosiek, R. Grześkowiak, E. Nawrocka, B. Oleksowicz, *Między tekstami*, cz. I, Gdańsk 2005, s. 74.

⁷ Strona Internetowa Wikipedia, *Literatura-przegląd chronologiczny*, [online], https://pl.wikipedia.org/wiki/Wikiprojekt:Literatura/Literatura_%E2%80%93_przegl%C4%85d_chronologiczny#XXIV_wiek_p.n.e (dostęp: 29.10.2017).

⁸ Hasło: Cytat, *Słownik języka polskiego*, t. I, Reader's Digest Przegląd Sp. z o.o., Warszawa 1998, s. 136.

⁹ Hasło: Sentencja, tamże, t. II, s. 303.

¹⁰ S. Rosiek, R. Grześkowiak, E. Nawrocka, B. Oleksowicz, dz. cyt., s. 27.

¹¹ Hasło: Skrzydlate słowa, *DobrySłownik.pl*, [online], <https://dobrysloownik.pl/slowo/skrzydlate+s%C5%82owa/222257/> (dostęp: 18.04.2018).

¹² *Biblia Tysiąclecia*, Łk. 17,6, wyd. V, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 2007, s. 1379.

¹³ *Biblia Tysiąclecia*, J. 8,7, dz. cyt., s. 1404.

tym skrybowie (od średniowiecza byli to głównie zakonnicy), którzy skrzętnie kopiowali ważne księgi¹⁴. Krótkie formy literackie cieszyły się powodzeniem w czasach renesansu w postaci chociażby fraszek Jana Kochanowskiego¹⁵. Fragment jego fraszki *Na zdrowie* – „Szlachetne zdrowie, nikt się nie dowie, jako smakujesz, aż się zepsujesz”¹⁶ do dzisiaj jest używany w formie powiedzenia lub przysłowia (krótka wypowiedź pochodząca z literatury lub ze źródeł ludowych, utrwalona w tradycji ustnej [...] wyrażająca jakąś myśl, prawdę, przesłanie, wskazówkę”¹⁷. Epoka baroku, promująca utwory o wyszukanej formie i stylistyce, znajdowała natomiast upodobanie w krótkich jedno- lub dwusylabowych słowach, które swą długością miały symbolizować szybkość przemijalność życia¹⁸. W okresie oświecenia ważne miejsce zajmowały bajki z tak zwanym morałem, który to w zależności od konkretnego utworu również wchodził do kanonu polskich powiedzeń i przysłów¹⁹, przykładowo znane wszystkim przysłowie „Nie czyń drugiemu, co tobie niemiło”²⁰ pochodzi z wierszyka dla dzieci pt. *Tadeuszek* autorstwa Stanisława Jachowicza, choć nie do końca wiadomo, czy owo przysłowie funkcjonowało już wcześniej w mowie potocznej, czy też jego autorem jest właśnie Jachowicz. Romantyzm również był wypełniony wspomnianymi już „skrzydlatymi słowami”. Wiele ich chociażby w dziełach Mickiewicza – „Ciemno wszędzie, głucho wszędzie, co to będzie, co to będzie?”²¹ czy Fredry „Niech się dzieje wola nieba, z nią się zawsze zgadzać trzeba”²². Pozytywizm to czas upowszechniania twórczości literackiej na łamach gazet, w których autorzy publikują swoje powieści w tak zwanych odcinkach. W ten sposób społeczeństwo poznaje *Lalkę* Bolesława Prusa, która była zamieszczana w „Kurierze”²³, czy *Trylogię* Sienkiewicza publikowaną w „Słowie”²⁴. Okres Młodej Polski przynosi sławę literaturze

¹⁴ B. Kruszyk, *Dziela średniowiecznych skrybów*, [online], <https://www.przewodnik-katolicki.pl/Archiwum/2008/Przewodnik-Katolicki-16-2008/Spoleczenstwo/Dziela-sredniowiecznych-skrybow> (dostęp: 18.04.2018).

¹⁵ Hasło: Jak Kochanowski, *Nowa encyklopedia powszechna PWN*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1996, s. 391.

¹⁶ J. Kochanowski, *Na zdrowie*, [online], <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/fraszki-ksiegi-trzecie-na-zdrowie.html> (dostęp: 18.04.2018).

¹⁷ Hasło: Przysłowie, *Słownik języka polskiego*, dz. cyt., s. 205.

¹⁸ S. Rosiek, R. Grześkowiak, E. Nawrocka, B. Oleksowicz, dz. cyt., t. II, s. 157.

¹⁹ Tamże, t. II, s. 251–255.

²⁰ S. Jachowicz, *Tadeuszek*, [online], <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/tadeuszek.html> (dostęp: 18.04.2018).

²¹ A. Mickiewicz, *Dziady*, Wydawnictwo Mea Sp. z o.o., Warszawa 2000, s. 11.

²² A. Fredro, *Zemsta*, Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów 1985, s. 191.

²³ W. Kowalski, „*Lalka*” wcale nie miała się tak nazywać. Zobacz, czego o legendarnej powieści nie mówili na lekcjach polskiego, [online], <http://natemat.pl/153491,lalka-na-ustach-wszystkich-zobacz-co-powienies-wiedziec-o-najlepszej-powieści-bolesława-prusa> (dostęp: 29.10.2017).

²⁴ Wikipedia, *Słowo (dziennik warszawski)*, [online], [https://pl.wikipedia.org/wiki/S%C5%82owo_\(dziennik_warszawski\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/S%C5%82owo_(dziennik_warszawski)) (dostęp: 29.10.2017).

polskiej za granicą, między innymi dzięki pierwszemu polskiemu laureatowi Nagrody Nobla – Henrykowi Sienkiewiczowi, pisarzowi przełomu epok, który otrzymuje tę nagrodę w 1905 roku za całokształt swojej twórczości²⁵. On również jest autorem powszechnie cytowanych zdań, jak chociażby „Kończ... waść!..., wstydu... oszczędź!...”²⁶ z *Potopu*. Czasy Młodej Polski to przede wszystkim jednak twórczość Stanisława Wyspiańskiego i wielu kojarzonych powiedzeń z *Wesela*, to szukanie odpowiedzi, kim jest artysta i jakie jest jego miejsce w świecie, to proza Zapolskiej czy Żeromskiego²⁷.

Zupełnie nowy okres w polskiej literaturze i czytelnictwie rozpoczyna się po odzyskaniu niepodległości w 1918 roku. Bohema artystyczna wychodzi na ulicę. Poeci, pisarze dotąd znani jedynie z kart swoich książek, teraz są dostępni na wyciągnięcie ręki. Ich dzieła publikowane są w poczytnych czasopiśmie. Rozpoczyna się nowa era popularności nie tylko samej twórczości, ale też jej twórców. Mowa tutaj przykładowo o Skamandrytach, czyli osobach: Tuwima, Iwaszkiewicza, Lechonia, Wierzyńskiego i Słonimskiego, mowa o Leśmianie, Nałkowskiej, Pawlikowskiej-Jasnorzewskiej, Samozwaniac, Jasieńskim, Przybosiu, Gałczyńskim, Gombrowiczu, Witkacym, Schulzu i wielu, wielu innych²⁸. Drugim polskim laureatem Nagrody Nobla zostaje w tym czasie Władysław Reymont, który otrzymuje nagrodę za powieść *Chłopi*²⁹. Dwudziestolecie międzywojenne to również wykorzystanie postępu technicznego dla promocji i rozwoju czytelnictwa, a mianowicie w latach trzydziestych XX wieku firma „Orpheon” nagrywa coś, co dziś nazywamy audiobookiem, na którym aktor Mariusz Maszyński czyta wybrane utwory Mickiewicza³⁰.

Wybuch drugiej wojny światowej spowodował zejście twórców literatury do podziemia, choć konspiracyjne drukarnie nadal wydawały liczne tomiki poezji czy książki. Przykładami czynnie działających autorów tamtego okresu są chociażby Krzysztof Kamil Baczyński czy Aleksander Kamiński, który w swojej najbardziej znanej książce *Kamienie na szaniec* cytuje fragmenty Psalmu 91 w tłumaczeniu Jana Kochanowskiego, zaczynającego się od słów „Kto się w opiekę...”³¹, a sam tytuł jego książki jest fragmentem wiersza *Testament mój* autorstwa Juliusza Słowackiego. Poza nimi w okresie wojennym tworzyli także: Zdzisław Stroiński, Tadeusz Gajcy, Krystyna Krahelska, Władysław Szlengel, Jan Romocki ps. Bonawentura,

²⁵ Nobliści.pl, 1905 Henryk Sienkiewicz, [online], <http://www.noblisci.pl/1905-henryk-sienkiewicz/> (dostęp: 29.10.2017).

²⁶ H. Sienkiewicz, *Potop*, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1989, s. 347.

²⁷ S. Rosiek, R. Grześkowiak, E. Nawrocka, B. Oleksowicz, dz. cyt., t. IV, s. 182–299.

²⁸ Tamże, s. 18–176.

²⁹ Nobliści.pl, 1924 – Władysław Reymont [online], <http://www.noblisci.pl/1924-wladyslaw-reymont/> (dostęp 29.10.2017).

³⁰ Wikipedia, *Książka mówiona*, [online], https://pl.wikipedia.org/wiki/Ksi%C4%85%C5%B4cka_m%C3%B3wiona (dostęp: 29.10.2017).

³¹ A. Kamiński, *Kamienie na szaniec*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1999, s. 174.

Józef Szczepański ps. Ziutek. Niestety, nikt z nich poza Kamińskim nie doczekał końca wojny.

Okres powojenny należy do Borowskiego, Herberta, Herlinga-Grudzińskiego, Różewicza, Mrożka, Białoszewskiego, Stachury, Osieckiej, Barańczaka, Grochowiaka, twórczości Jana Pawła II oraz przedstawicieli młodego pokolenia, takich jak Olga Tokarczuk czy Dorota Masłowska³², a przede wszystkim do Czesława Miłosza i Wisławy Szymborskiej, czyli również laureatów Nagrody Nobla kolejno z 1980 i 1996 roku³³.

Następnym przełomem w rozpowszechnianiu światowej literatury było powstanie e-booków. Historia cyfrowych nośników tekstów pisanych sięga 1971 roku, kiedy to stworzono elektroniczny model Deklaracji Niepodległości USA. W 1993 roku pewna firma rozpoczęła sprzedaż około pięćdziesięciu książek zapisanych cyfrowo na dyskietkach. Pięć lat później powstają pierwsze urządzenia stworzone specjalnie do odczytu e-booków. Od tego momentu ich rynek jest coraz bardziej ceniony, a książki elektroniczne stają się równie popularne jak tradycyjne³⁴. Dziś książki można mieć ze sobą wszędzie, nie tylko w standardowej postaci i na specjalnie przeznaczonych do tego nośnikach elektronicznych, ale również w swoim telefonie, wystarczy, że ma się możliwość pobrania odpowiednich aplikacji.

Podsumowując, literatura od zawsze obecna była w życiu człowieka, nieważne, czy w postaci opowiadań, napisów na ścianach lub papirusie, książek pisanych najpierw odręcznie, później drukowanych, audiobooków czy e-booków. Ludzie chcą czytać, poznawać nowe historie, rozwijać się i chcą mieć szeroki dostęp do tekstów literackich. Krótka forma literacka w postaci cytatów, przysłów czy powiedzeń to nie, jak by się mogło wydawać, twórczość współczesnych pokoleń, lecz wielowiekowa tradycja, która wraz z każdym kolejnym okresem literackim nabierała nowego znaczenia i poszerzała się o gamę innych skrzydlatych słów. O krok dalej dziś idzie więc Internet, stwarzając nowe środowisko do publikowania i rozpowszechniania działalności piśmienniczej, co zostanie opisane w następnych podrozdziałach tego artykułu.

Literatura w Internecie – pojęcie Liternetu

Wraz z szybką popularyzacją Internetu, jako wspólnej sieci łączącej wiele środowisk i sektorów, wkroczyła do niego również literatura. Internet według definicji (z ang. *inter-network*) to światowa sieć, która łączy ze

³² S. Rosiek, R. Grześkowiak, E. Nawrocka, B. Oleksowicz, dz. cyt., t. V, s. 202–327.

³³ Nobliści.pl, [online], <http://www.noblisci.pl/> (dostęp: 29.10.2017).

³⁴ Strona Publio.pl, *Krótką historią ebooków do roku 2010*, [online], <http://www.publio.pl/blog/krotka-historia-ebookow/> (dostęp: 29.10.2017).

sobą wszystkie komputery³⁵. W dniu 26 września 1990 roku uruchomiono pierwsze internetowe łącze analogowe, natomiast dwa miesiące później, a więc w listopadzie tegoż roku, za sprawą specjalisty, jakim był dr Grzegorz Polok współpracujący z ośrodkami badawczymi w Genewie, pierwsza internetowa transmisja odbyła się w Polsce³⁶. W rok później, a dokładnie od 20 grudnia 1991 r., Internet był już oficjalnie dostępny w naszym kraju³⁷. Jednak to dopiero moment wejścia Polski do Unii Europejskiej niesamowicie przyczynił się do wzrostu dostępności sieci internetowej wśród mieszkańców polski. Jak podają dane, dzisiaj dostęp do Internetu ma ponad 70% gospodarstw domowych, przed rokiem 2004 było to tylko 26%³⁸. I właśnie przed rozpoczęciem ogromnie dynamicznych procesów cyfryzacji związanych z różnymi sektorami pojawiło się pojęcie Liternetu. Zostało wprowadzone przez Jerzego Ablewicza, ale oficjalne przedstawienie i poddanie go pod dyskusję nastąpiło podczas sesji literaturoznawczej w Krakowie 19 kwietnia 2002 roku. Wydarzenie to zorganizowały dwie organizacje: Stowarzyszenie Krakowska Alternatywa oraz pismo Ha!art³⁹. Termin odnosi się do szeroko pojętych zjawisk łączących literaturę oraz Internet⁴⁰. Według jednego z czołowych autorów tego pojęcia oraz publikacji na ten temat – Piotra Mareckiego, do Liternetu odnosi się *stricte* kilka elementów. Są to⁴¹:

- Znaczenie Internetu w literaturze tradycyjnej.
- Sieciowe czasopisma literackie.
- Strony www, blogi, e-booki.
- Działalność literacka w sieci.
- E-commerce oraz netspeak.

Na bazie tych teoretycznych rozważań autorzy i liderzy pionierskiej sesji literaturoznawczej stworzyli w rzeczywistości internetowej platformę łączącą właśnie literaturę i sieci społecznościowe. Można ją znaleźć pod adresem: *litternet.pl*. Jej głównym celem jest promowanie współczesnych utworów literackich. Autorzy mogą je tam swobodnie publikować, a użytkownicy mają prawo do oceny wartości takiego utworu za pomocą dosłownie jednego kliknięcia. Pomimo iż strona ta działa do dzisiaj i codziennie autorzy na niej prezentują swoją twórczość, można odnieść wrażenie, że *layout* platformy zatrzymał się w czasach, kiedy była tworzona. Jej profil w social

³⁵ A. S. Tanenbaum, *Sieci komputerowe*, Helion, Gliwice 2004, s. 59–66.

³⁶ A. Malik, [online], *Prawdziwy początek internetu w Polsce – sensacyjne odkrycie*, www.komputerswiat.pl (dostęp: 10.09.2017).

³⁷ *20 lat polskiego internetu*, [online], di.com.pl (dostęp: 10.09.2017).

³⁸ Gazeta Wyborcza, [online], http://wyborcza.pl/1,76842,15906082,10_lat_cyfryzacji_z_Unia.html (dostęp: 10.09.2017).

³⁹ Liternet.pl, [online], <http://litternet.pl/strona/historia> (dostęp: 10.09.2017).

⁴⁰ Tamże.

⁴¹ P. Marecki, *Litternet* [w:] *Litternet. Literatura i internet*, red. P. Marecki, Kraków 2002, s. 7–21.

mediach ostatni raz aktualizowany był w czerwcu 2016 roku komunikatem o błędach z działaniem serwera. Można przez to wnioskować, że jest znana, ale tylko wąskiemu gronu twórców i czytelników (3000 obserwatorów na portalu *Facebook*).

Kultura udostępniania – *social media*

Czym tak naprawdę są wspomniane w tytule artykułu media społecznościowe (ang. *social media*)? Duet Andreas Kaplan i Michael Haenlein stworzył definicję odpowiadającą temu zagadnieniu; według nich media społecznościowe to „grupa bazujących na internetowych rozwiązaniach aplikacji, które opierają się na ideologicznych i technologicznych podstawach Web 2.0, i które to umożliwiają tworzenie i wymianę wygenerowanych przez użytkowników treści”⁴². Główną ideą *social mediów* jest możliwość nawiązywania kontaktów z innymi ludźmi oraz wzajemna wymiana treści i informacji. Ważnym czynnikiem odróżniającym je od mediów tradycyjnych jest dialog komunikacyjny. Ich funkcją jest również łączenie określonych grup społecznych wokół konkretnego tematu lub zainteresowania⁴³. Komentarzem do powyższych definicji niech będą wypowiedziane już w 1999 roku słowa Tomasza Gobana-Klasa, które są aktualne po dziś dzień:

Techniczna zdolność błyskawicznego przesyłania znaków i symboli w skali całego globu, a tym samym dostarczania tych samych treści i emocji milionom czy miliardom ludzi, stała się dzisiaj powszechna i codzienna. Każdy z nas korzysta z wielu urządzeń telekomunikacyjnych i informacyjnych, i tak już do nich przywykliśmy, że przestaliśmy się im dziwić i je podziwiać. Nie zmienia to jednak faktu, że wszechobecność środowiska komunikacyjnego i powszechna dostępność rozmaitych mediów komunikowania, pokonujących czas i przestrzeń, jest świeżej daty i bezspornie ma rewolucyjną doniosłość w historii ludzkości⁴⁴.

Niewątpliwie za jedną z rewolucji uznać można powstanie Facebooka. Zadebiutował on oficjalnie w sieci 4 lutego 2004 roku jako serwis łączący i umożliwiający wzajemną komunikację studentom Uniwersytetu Harvarda. Jego autorem był Mark Zuckerberg, uznawany w tamtym czasie za bardzo niesforne i nie do końca legalnie pozyskującego dane innych swoich kolegów studenta⁴⁵. Pomimo to serwis *thefacebook.com* zyskał wkrótce aprobatę studentów z całych Stanów Zjednoczonych i wzbudził zainte-

⁴² A. M. Kaplan, M. Haenlein, *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media*. „Business Horizons” 2010, 53(1): 59–68.

⁴³ P. Safko Lon, D.K.Brake, *The Social Media Bible: tactics, tools, and strategies for business success*, New Jersey 2009, s. 3–5.

⁴⁴ T. Goban-Klas, *Media i komunikowanie masowe: Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa–Kraków 1999, s. 13.

⁴⁵ Forbes, [online], <http://www.forbes.pl/10-lat-facebook-a-jak-tworzyl-sie-spolecznosciowy-gigant-,artykuly,170746,1,1.html> (dostęp:15.09.2017).

resowanie zamożnych przedsiębiorców⁴⁶. Z danych opublikowanych pod koniec czerwca 2017 roku, które przedstawił sam Zuckerberg, wynika, że liczba zarejestrowanych użytkowników portalu Facebook przekroczyła 2 miliardy⁴⁷. Jest to spektakularny sukces, który niewątpliwie wpływa korzystnie na badane w tym artykule krótkie formy literackie zdobywające popularność w Internecie. Warto jednak w tym miejscu przyjrzeć się liczbie Polaków, którzy korzystają w 2017 roku z takiej formy sieciowej komunikacji. Firma Kantar Millward Brown przeprowadziła ankiety, z których wynika, iż dostęp do Internetu w Polsce ma 77,6% osób, czyli 23,5 milionów obywateli⁴⁸. Natomiast zarejestrowanych mieszkańców naszego kraju na Facebooku jest 14 milionów⁴⁹. Daje to twórcom zajmującym się literaturą ogromne możliwości popularyzowania jej za pośrednictwem portalu stworzonego przez Zuckerberga.

Jaka więc jest rola cytatów i krótkich form literackich w tej wirtualnej rzeczywistości? Na to pytanie odpowie analiza bardzo popularnych obecnie stron z tym związanych. Wszystkie te portale korzystają z możliwości, jakie daje prawo cytatu: aby nie łamać praw autorskich, należy podawać autora oraz źródło pochodzenia danych słów⁵⁰.

Pierwszym przykładem będzie strona *cytaty.pl*, która funkcjonuje na osobnej domenie, ale także w mediach społecznościowych. Na Facebooku śledzi ją ponad milion użytkowników; jest to potentat literackiej kategorii. Narzędzia internetowe tej strony są ściśle ze sobą połączone, kiedy nowy element zostaje opublikowany na stronie www, automatycznie pojawia się także informacja o nim w social mediach. Co ciekawe, portal ten ma jedną, określoną identyfikację wizualną. Cytaty występują nie tylko w formie słownej, również fotografii, ale zawsze jest to zdjęcie dobrej jakości, połączone właśnie z konkretnymi słowami. Strona utrzymana jest w ciemnych kolorach, a na tym tle przebijają się białe napisy. Jak twierdzi firma zajmująca się identyfikacją wizualną VisionTrust, w trakcie przygotowywania jest również nowa szata graficzna dla omawianego portalu. Na stronie firmy znajdują się już tego przykłady⁵¹. Ogólna koncepcja jednak pozostanie taka sama, cytatowi będzie towarzyszyły odpowiednio dobrane tematycznie fotografie. Poruszając kwestie tego, jakiego rodzaju fragmenty są tam publikowane, warto zwrócić uwagę, że

⁴⁶ Tamże.

⁴⁷ TVN24, [online], <http://tvn24bis.pl/tech,80/facebook-ma-juz-2-miliardy-uzytkownikow-mark-zuckerberg,752461.html> (dostęp: 15.09.2017).

⁴⁸ Wirtualne Media, [online], <http://www.wirtualnemedia.pl/arttykul/ilu-polakow-korzysta-z-internetu-facebook-popularniejszy-niz-wirtualna-polska> (dostęp: 15.09.2017).

⁴⁹ Chip.pl [online], <http://www.chip.pl/news/wydarzenia/trendy/2016/03/z-facebook-a-korzysta-juz-14-milionow-polakow> (dostęp: 15.09.2017).

⁵⁰ A. Pluszyńska, *Podstawy prawne organizacji kultury i mediów*, Kraków 2015, s. 215.

⁵¹ VisionTrust, [online], <http://www.visiontrust.pl/portfolio/36-cytaty-pl.html> (dostęp: 15.09.2017).

strona ta przyjmuje charakter literacko-motywacyjny. Wynika to z faktu, że oprócz przedstawiania fragmentów utworów literackich zamieszcza również słowa osób uznawanych publicznie za autorytety. Z jednej strony działalność strony przyczynia się do popularyzowania literatury, ale z drugiej również do promowania godnych wzorców zachowań. Liczba ponad jednego miliona czytelników świadczy o tym, jak pozytywnie taka krótka forma została przyjęta przez społeczeństwo. Z przeprowadzonych przez nas rozmów z użytkownikami tego typu stron wynika ciekawy wniosek, że kiedy konkretny cytat trafia do nich bezpośrednio i wywiera duże emocje, zaczynają szukać większej ilości utworów literackich danego artysty, a w konsekwencji niektóre z tych osób nawet decydują się na zakup danych publikacji. Forma tego zdania, cytowanych słów staje się impulsem do rozwijania zamiłowania literaturą i czytelnictwem. Liczba osób reagujących na posty publikowane za pośrednictwem Facebooka waha się w granicach od kilkuset do nawet kilkunastu tysięcy. W wirtualnej rzeczywistości mediów społecznościowych są to bardzo wysokie wyniki.

Podobnym w swojej formie i założeniach portalem, jak powyższy, są *wielkieslowa.pl*. Tutaj liczba lubiących wymienioną stronę wynosi ponad 100 tysięcy, jest to dziesięciokrotnie mniej niż *cytaty.pl*, który przoduje w swojej kategorii. Trzeba jednak zauważyć, że omawiany wcześniej przykład stanowi niewątpliwą wyjątek, a liczba odbiorców *Wielkich słów* to bardzo dobry rezultat. Są to podobne do siebie formy publikowania krótkich treści za pośrednictwem mediów społecznościowych. Tutaj także użytkowników przyciąga zdjęcie w połączeniu z konkretnym zdaniem czy fragmentem. Warto jednak zauważyć, że wynikiem naszej analizy, której przedmiotem była internetowa aktywność tego portalu, jest fakt, iż znacznie więcej osób przegląda jego wersję na domenie *www* niż na Facebooku. Można nawet odnieść wrażenie, że dla jego twórców *social media* nie są kluczowym narzędziem do nawiązywania dialogu z odbiorcami, chociaż i oni mają włączoną możliwość udostępniania postów dodawanych na stronie na swoim koncie na Facebooku. Świadczy o tym istnienie dwóch kont tego portalu na wynalazku Zuckerberga, jedno liczące zaledwie 1600 lubiących, a drugie zostało wymienione na początku tego akapitu. Oba działają, mają to samo logo, może to być mylące dla nowych użytkowników, zwłaszcza że konto z mniejszą liczbą nazywa się dokładnie tak jak strona. Mamy tutaj do czynienia z efektem odwrotnym, jakby główny profil był duplikatem tego oryginalnego prowadzonego przez autorów, co stanowi nieprawdę. Profilem właściwym jest ten liczący ponad 100 tysięcy czytelników. Co do treści tutaj również występuje połączenie cytowania twórców literackich z uznanymi publicznie autorytetami z różnych środowisk i sektorów działania.

O popularności internetowych cytatów może świadczyć też fakt, iż słynna Wikipedia udostępnia swoją podstronę o nazwie Wikicytaty, na

której można znaleźć wypowiedzi znanych osób oraz fragmenty wielu dzieł literackich. Wikicytaty w Polsce zaczęły funkcjonować w 2004 roku i obecnie liczą około 23 tysięcy artykułów⁵². Wikicytaty mają też swoją stronę na Facebooku, jednak nie jest ona już tak bardzo popularna, jak główna strona www.

Aby odejść od stereotypu, że media społecznościowe to tylko Facebook, przedstawimy teraz analizę bardzo ciekawego profilu prowadzonego na *Tumblr*. Czym jest rzeczony *Tumblr*? Jak podaje internetowa encyklopedia, to platforma, która jest miniblogiem służącym do publikowania i wymiany treści. Jej założycielem jest David Karp, który oficjalnie rozpoczął jej eksploatację 19 lutego 2007 roku⁵³. Według badań w 2011 roku serwis ten miał ponad 19 milionów aktywnych użytkowników, ponad 30% z nich pochodziło ze Stanów Zjednoczonych⁵⁴. Niezależnie od tego mamy w Polsce bardzo dobry przykład na przydatność i użyteczność tej platformy, z jednej strony na wzrost popularyzacji literatury, a z drugiej również na możliwość publikowania autorskich utworów literackich za jej pośrednictwem. Mowa tutaj o blogu *polskiezdania*. Został założony w 2014 roku przez uczennicę wtedy jeszcze drugiej klasy liceum z Poznania – Martę Kostrzyńską. Co ciekawe, fakt ten nie był publicznie od razu znany. Blog ten był pod naszą stałą obserwacją, stąd możemy zauważyć i odnotować zmiany, jakie w nim nastąpiły. Nie były to zmiany związane z wyglądem bloga, ale dotyczyły głębszego sensu jego istnienia. Co do formy publikowania ten blog odchodzi od dodawania cytatów wraz ze zdjęciami, najczęściej post składa się z samego tekstu i przede wszystkim stawia na przedstawianie literatury i twórców współczesnych. Zawiera dokładne odwołania do danych książek lub tomików poezji, z których pochodzi. Widać, że jest rzetelnie przygotowywany, a prowadząca go osoba bardzo dobrze zna się na twórczości artystów i na literaturze. Aspektem niecodziennym (i tajemniczym) był fakt, iż jego autorka publikowała na nim swoje wiersze i słowa, podpisując imieniem i nazwiskiem, jednak przez bardzo długi czas nie zdradzała, że tożsamość autorki cytatu odpowiada *stricto* osobie prowadzącej *polskiezdania*. Jej utwory budziły bardzo duże zainteresowanie wśród internautów, szukali za pomocą wyszukiwarki Google: „Kim jest Marta Kostrzyńska oraz gdzie można znaleźć jej książki”. Dopiero gdy została laureatką *Turnieju jednego wiersza*⁵⁵ w Sosnowcu, zmobilizowało ją do ujawnienia, że to ona prowadzi blog na *Tumblr* i również do pokazania swojego wyglądu. Dzisiaj na blogu, na stronie startowej witają użytkowników jej zdjęcia. Kolejnym ciekawym faktem

⁵² Wikicytaty, [online], https://pl.wikiquote.org/wiki/Strona_g%C5%82%C3%B3wna (dostęp: 29.10.2017).

⁵³ Wikipedia, *Tumblr*, [online], <https://pl.wikipedia.org/wiki/Tumblr> (dostęp: 15.09.2017).

⁵⁴ Alexa.com, [online], <http://www.alexa.com/siteinfo/tumblr.com> (dostęp: 15.09.2017).

⁵⁵ VLO Poznań, [online], <https://www.vlo.poznan.pl/biblioteka/?p=2478> (dostęp: 15.09.2017).

jest to, że Marta Kostrzyńska zdecydowała się nie zakładać połączonego z jej blogiem profilu na Facebooku, zupełnie odrzuciła to narzędzie. Jej działania można obserwować na Instagramie, gdzie publikuje zdjęcia wierszy i wybranych fragmentów powieści.

Zarządzanie profilem literackim na portalu społecznościowym

Przechodząc do autoetnografii oraz duoetnografii, autorki artykułu postanowiły się skupić na stronie, którą prowadzą same. Strona ta znajduje się na jednym z portali społecznościowych i nosi nazwę *NIE-dzisiejsi*. Powstała na początku roku 2014 jako preludium do projektu autorek, który składał się z kilku etapów. Pierwszym z nich było napisanie przez nie dramatu, który nazwały właśnie *NIE-dzisiejsi*, drugim wydanie go, a trzecim profesjonalne wystawienie i zorganizowanie premiery. Zanim jednak książka została wydana, autorki chciały sprawdzić, na ile tematyka dramatu jest bliska potencjalnym czytelnikom. Założyły więc wspomnianą stronę, która początkowo prezentowała zdjęcia oraz cytaty zbliżone do idei eksponowanych w dramacie. Dotyczyły one dwudziestolecia międzywojennego, czasów drugiej wojny światowej oraz takich wartości, jak: przyjaźń, miłość, szacunek do drugiego człowieka, rozwijanie pasji, szacunek do historii itp. W pierwszej fazie projektu autorki postanowiły, iż nie będą informowały czytelników strony, że tak naprawdę będzie ona dotyczyć książki, spektaklu i potencjalnej reklamy projektu.

Po czterech dniach od startu strona liczyła już stu czytelników i każdy post, na który składał się sam cytat lub cytat ze zdjęciem, miał zasięg od około 400 do ponad 1000 osób. Po czterech miesiącach działalności autorki ujawniły prawdziwy powód założenia strony. Wtedy też przekroczono pierwszy raz sto „lajków” pod fragmentem wiersza Krzysztofa Kamila Baczyńskiego pt. *Elegia o...* [chłopcu polskim]: „Czy to była kula, synku, czy to serce pękło?”⁵⁶.

Premiera spektaklu odbyła się 27 czerwca 2014 roku, a społeczność *NIE-dzisiejszych* wciąż rosła. Strona gromadziła wokół siebie ludzi, którzy nie tylko lubili wstawiane przez administratorki posty, lecz przede wszystkim komentowali je i utożsamiali się z nimi. Co jakiś czas zamieszczano także cytaty z samego dramatu, co niejako podwyższało rangę strony, gdyż nie dzieliła się ona tylko cudzymi słowami, ale także kreowała treści autorские. W listopadzie 2014 roku *NIE-dzisiejsi* liczyli dwa tysiące osób, którzy codziennie dostawali sentencję dnia, czasem radosną, innym razem refleksyjną, ale zawsze wartą przemyślenia.

⁵⁶ K. K. Baczyński, *Elegia o...* [chłopcu polskim], w: tegoż, *Liryki najpiękniejsze*, Algo Sp z o.o., Toruń 2004, s.151.

Sam spektakl poza udaną premierą nie doczekał się kolejnych wystawień, choć został bardzo dobrze przyjęty. Administratorzy musiały zdecydować, czy warto kontynuować prowadzenie strony dla samej idei, skoro była ona stworzona niejako dla celów reklamowych. Decyzja mogła być tylko jedna. Zgromadzona społeczność, która zaczęła uważać siebie za osoby niedzisiejsze, nie mogła być pozostawiona sama sobie. Administratorzy zauważyły, że ich czytelnicy potrzebują tych cytatów, tych zdjęć, tych słów wsparcia, które wносиły sentencje i fotografie dnia. Nie można było więc zakończyć działania strony.

Zainteresowanie taką formą jej prowadzenia wyrażane było nie tylko we wspomnianych „lajkach”, ale również w komentarzach pod postami oraz – co najważniejsze – w prywatnych wiadomościach pisanych do strony, w których ludzie pytali o kolejne wystawienia spektaklu, zapraszali do swoich miast oraz przede wszystkim dziękowali za to, że taka strona powstała, i za cytaty, które są na niej umieszczane. Osoby, które różnymi drogami nabyły dramat „Nie-dzisiejsi”, pisali również, iż chodząc po domu, cytując jego fragmenty i utożsamiają się z nimi, dodawali także, że bycie niedzisiejszym we współczesnym świecie jest trudne, ale dzięki tej stronie czują, że nie są pozostawieni sami sobie. Co ciekawe, przekrój wieku wśród odbiorców był bardzo duży, od nastolatków do osób starszych, a także jednego żyjącego powstańca warszawskiego, który na jej łamach publikował swoje wiersze. Opisywana strona stała się również platformą do prezentowania twórczości mniej znanych lub w ogóle nieznanych artystów, w tym samych jej czytelników. Rozpowszechniała więc nie tylko klasykę polskiej i światowej literatury, lecz również dawała możliwość zaistnienia i pokazania się nowym twórcom. Z obserwacji administratorów wynika, iż popularność nieznanych wierszy czy cytatów jest często większa niż znanych utworów cenionych autorów.

Dziś *NIE-dzisiejsi* to platforma wymiany myśli między administratorami i czytelnikami. Nadal codziennie publikowane są na niej cytaty, które przyświecają wartościom wypływającym z dramatu, choć być może nowi czytelnicy nie są już świadomi powodów powstania tej strony. Fanpage ma własne logo oraz identyfikację wizualną. Z punktu widzenia odbiorcy jest profesjonalną stroną na portalu społecznościowym. Administratorzy zauważyły również, że większą popularnością cieszą się krótkie cytaty i sentencje. Im treść notki jest dłuższa, tym wzbudza mniejsze zainteresowanie, nawet jeśli byłaby to bardzo głęboka sentencja. Może to świadczyć o tym, iż w dzisiejszym świecie, w którym każdego z nas otaczają setki, tysiące informacji, wolimy otrzymać komunikat krótki, lecz treściwy. Obecnie gremium *NIE-dzisiejszych* liczy prawie pięć tysięcy osób. Każdy post ma dziesiątki lubiących oraz często komentujących i choć nie są to liczby podobne do wspomnianych chociażby na stronie *Wielkie słowa*, to rodzinna atmosfera fanpage’a, którą wciąż można odczuć, wydaje się o wiele cenniejsza.

Podsumowanie

Podsumowując powyższe rozważania, można stwierdzić, iż cytaty i inne krótkie formy literackie były obecne niemal od zarania dziejów. Dzięki rozwojowi różnych kanałów dystrybucji literatury dostęp do niej staje się coraz prostszy i szybszy. Jednym z powodów coraz częstszego sięgania czytelników po krótsze formy literackie wydaje się szeroko pojęty konsumpcjonizm, który dyktuje szybkie tempo życia współczesnych ludzi, a co za tym idzie, chęć otrzymywania przez nich krótkich i konkretnych informacji nie tylko bieżących, ale również dotyczących sfery kultury i sztuki, w tym właśnie literatury. Nowe technologie, głównie powstanie Internetu oraz urządzeń mobilnych, przyczyniły się do upowszechniania wiedzy nie tylko na temat samej literatury, ale również jej twórców, ponieważ w łatwy sposób, dzięki wciąż postępującej cyfryzacji, można dowiedzieć się na przykład o wiodących w ich życiu wątkach biograficznych czy innych dotyczących ich informacjach. To z pewnością zwiększa szansę na poznanie, zwłaszcza przez młodszych odbiorców, wartości, jakie niesie ze sobą literatura. Autorki artykułu, prowadząc badania dotyczące tych zjawisk, przychylają się do stwierdzenia, iż właśnie dzięki nowoczesnym technologiom coś tak pięknego i ubogającego wewnątrz człowieka, jak twórczość literacka, poprzez krótkie formy, takie jak cytat, sentencja i tym podobne, może trafić do szerszego grona odbiorców, a co najważniejsze, zainteresować ich na tyle, by w przyszłości sięgnęli po pełną wersję danego dzieła.

Bibliografia

- Baczyński K. K., *Elegia o...* [chłopcu polskim], w: tegoż, *Liryki najpiękniejsze*, Toruń 2004, s. 151.
- Baumann Z., *Płynna nowoczesność*, Kraków 2006.
- Biblia Tysiąclecia*, Łk. 17,6 i J. 8,7; wyd. V, Poznań 2007.
- Bielecka-Prus J., *Po co nam autoetnografia? Krytyczna analiza autoetnografii jako metody badawczej*, „Przegląd Socjologii Jakościowej” 2014, red. A. Kasperczyk, t. X, nr 3.
- Fredro A., *Zemsta*, Rzeszów 1985.
- Goban-Klas T., *Media i komunikowanie masowe: Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, Warszawa–Kraków 1999.
- Holman-Jones S., *Autoetnografia. Polityka tego, co osobiste*, w: *Metody badań jakościowych*, red. N. K. Denzin, Y. S. Lincoln, Warszawa 2009.
- Kamiński A., *Kamienie na szaniec*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1999.
- Kaplan A. M., Haenlein M., *Users of the world, unite! The challenges and opportunities of Social Media*, „Business Horizons” 2010, 53(1).
- Marecki P., *Liternet*, w: *Liternet. Literatura i internet*, red. P. Marecki, Kraków 2002.
- Mickiewicz A., *Dziady*, Warszawa 2000.
- Miłosz C., *Historia literatury polskiej*, Kraków 1995.
- Nowa encyklopedia powszechna PWN*, Warszawa 1996.
- Pluszyńska A., *Podstawy prawne organizacji kultury i mediów*, Kraków 2015.

- Rosiek S., Grześkowiak R., Nawrocka E., Oleksowicz B., *Między tekstami*, t. I–V, Gdańsk 2005.
- Safko Lon P., Brake D. K., *The Social Media Bible: tactics, tools, and strategies for business success*, New Jearsey 2009.
- Sienkiewicz H., *Potop*, Warszawa 1989.
- Słownik języka polskiego*, t. I i II, Warszawa 1998.
- Tanenbaum A. S., *Sieci komputerowe*, Gliwice 2004.
- Wasilik K., *Trendy w zachowaniach współczesnych konsumentów – konsumpcjonizm a konsumpcja zrównoważona*, „Konsumpcja i Rozwój” 2014, 1(6).
- Zawadzki M., *Autoetnografia*, w: *Metody badawcze w zarządzaniu humanistycznym*, red. M. Kostera, Warszawa 2015.

Źródła internetowe

- 20 lat polskiego Internetu*, di.com.pl (dostęp: 10.09.2017).
- Alexa.com, <http://www.alex.com/siteinfo/tumblr.com> (dostęp: 15.09.2017).
- Chip.pl, <http://www.chip.pl/news/wydarzenia/trendy/2016/03/z-facebook-a-korzysta-juz-14-milionow-polakow> (dostęp: 15.09.2017).
- Dobryslownik.pl, <https://dobryslownik.pl/slowo/skrzydlate+s%C5%82owa/222257/> (dostęp: 18.04.2018).
- Forbes, <http://www.forbes.pl/10-lat-facebook-a-jak-tworzyl-sie-spolesnosciowy-gigant-,artykuly,170746,1,1.html> (dostęp: 15.09.2017).
- Gazeta Wyborcza, http://wyborcza.pl/1,76842,15906082,10_lat_cyfryzacji_z_Unia.html (dostęp: 10.09.2017).
- Jachowicz S., *Tadeuszek*, <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/tadeuszek.html> (dostęp: 18.04.2018).
- Kochanowski J., *Na zdrowie*, <https://wolnelektury.pl/katalog/lektura/fraszki-ksiegi-trzecie-na-zdrowie.html> (dostęp: 18.04.2018).
- Kowalski W., „*Lalka*” wcale nie miała się tak nazywać. Zobacz, czego o legendarnej powieści nie mówili na lekcjach polskiego, <http://natemat.pl/153491,lalka-na-ustach-wszystkich-zobacz-co-powienies-wiedziec-o-najlepszej-powieści-bolesława-prusa> (dostęp: 29.10.2017).
- Kruszyk B., *Dziela średniowiecznych skrybów*, <https://www.przewodnik-katolicki.pl/Archiwum/2008/Przewodnik-Katolicki-16-2008/Społeczeństwo/Dziela-średniowiecznych-skrybow> (dostęp: 18.04.2018).
- Liternet.pl, <http://liternet.pl/strona/historia> (dostęp: 10.09.2017).
- Malik A., *Prawdziwy początek internetu w Polsce – sensacyjne odkrycie*, www.komputer-swiat.pl (dostęp: 10.09.2017).
- Nobliści.pl, *1905 Henryk Sienkiewicz*, <http://www.noblisci.pl/1905-henryk-sienkiewicz/> (dostęp: 29.10.2017).
- Nobliści.pl, *1924 Władysław Reymont*, <http://www.noblisci.pl/1924-wladyslaw-reymont/> (dostęp: 29.10.2017).
- Nobliści.pl, <http://www.noblisci.pl/> (dostęp: 29.10.2017).
- Publio.pl, *Krótka historia ebooków do roku 2010*, <http://www.publio.pl/blog/krotka-historia-ebookow/>
- TVN24, <http://tvn24bis.pl/tech,80/facebook-ma-juz-2-miliardy-uzytownikow-mark-zuckerberg,752461.html> (dostęp: 15.09.2017).
- VisionTrust, <http://www.visiontrust.pl/portfolio/36-cytaty-pl.html> (dostęp: 15.09.2017).
- VLO Poznań, <https://www.vlo.poznan.pl/biblioteka/?p=2478> (dostęp: 15.09.2017).
- Wikicytaty, https://pl.wikiquote.org/wiki/Strona_g%C5%82%C3%B3wna (dostęp: 29.10.2017).
- Wikipedia, *Książka mówiona*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Ksi%C4%85%C5%BCka-_m%C3%B3wiona (dostęp: 29.10.2017).

- Wikipedia, *Literatura – przegląd chronologiczny*, https://pl.wikipedia.org/wiki/Wikiprojekt:Literatura/Literatura_%E2%80%93_przegl%C4%85d_chronologiczny-#XXIV_wiek_p.n.e. (dostęp: 29.10.2017).
- Wikipedia, *Słowo (dziennik warszawski)*, [https://pl.wikipedia.org/wiki/S%C5%82owo_\(dziennik_warszawski\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/S%C5%82owo_(dziennik_warszawski)) (dostęp: 29.10.2017).
- Wikipedia, *Tumblr*, <https://pl.wikipedia.org/wiki/Tumblr> (dostęp: 15.09.2017).
- Wirtualne Media, <http://www.wirtualnemedial.pl/artykul/ilu-polakow-korzysta-z-internetu-facebook-popularniejszy-niz-wirtualna-polska> (dostęp: 15.09.2017).